

הגנה וביקורת על מעשי האבות בחיבורי התנאים והאמוראים

אחת השאלות הקשות העולות מפרשתנו היא כיצד יצא מהורים צדיקים וישרים כיצחק ורבקה בן רשע כעשיו? להלן שני מדרשים המציעים תשובות שונות לשאלה זו. המדרש הראשון לקוח ממדרש התנאים ספרי במדבר (פיסקא קלג, מהדורת הורביץ עמ' 176):

ר' נתן אומר: בא הכתוב ללמדך שכל צדיק שגדל בחיק רשע ולא עשה כמעשיו להודיעך כמה צדקו גדול, שגדל בחיק רשע ולא עשה כמעשיו. וכל רשע שגדל בחיק צדיק ולא עשה כמעשיו להודיעך כמה רשעו גדול, שגדל בחיק צדיק ולא עשה כמעשיו: עשו גדל בין שני צדיקים בין יצחק ובין רבקה ולא עשה כמעשיהם. עובדיה גדל בין שני רשעים בין אחאב לאיזבל ולא עשה כמעשיהם, ונתנבא על עשו הרשע, שגדל בין שני צדיקים בין יצחק לרבקה ולא עשה כמעשיהם, שנאמר 'חזון עבדיה כה אמר ... ה' לאדום' (א:א).

ההסבר שמציע ר' נתן, תוך השוואה על דרך הניגוד לעובדיה, תולה את הקולר בצווארו של עשיו. אם מהורים כה צדיקים יצא רשע, אין האשמה בהורים אלא בבן. הרי אין ספק שהורים אלה עשו כל מאמץ לחנך את בנם, ואם לא הצליחו, סימן שאופיו של עשו הוא כה רע, עד שאין לו כל תקנה. כך ר' נתן מזכה את יצחק ורבקה ומאשים את עשיו.

לעומת הספרי, מקור אמוראי המובא במדרש מאוחר יותר אינו חושש לבקר את יצחק על החינוך הלקוי שהעניק לעשיו ושהביאו לדרכו הרעה (תנחומא שמות א, ובמקבילה שמו"ר א:א, מהדורת שנאן עמ' 35-36):

ומה תלמוד לומר: 'חושך שכטו שונא בנו' (משלי יג:כד)? ללמדך, שכל המונע בנו מן המרדות, סוף יוצא לתרבות רעה ושונאהו... כיוצא בו: 'ויאהב יצחק את עשו' (כה:כח), לפיכך יצא לתרבות רעה על שלא רידהו.

קטע זה לקוח מדרשה ארוכה שבה מדובר על שלושה הורים שנכשלו בחינוך בניהם מאחר שלא אימצו את ההנחיה שבספר משלי. יחד עם יצחק נמצאים ברשימה אברהם, שנכשל בחינוך ישמעאל, ודוד, שלא חניך כראוי את אבשלום ואדוניה. לפי מדרש זה, יצחק לא נהג בחומרה הראויה עם עשיו, ומשום כך יצא זה לתרבות רעה. בניגוד למדרש התנאי, מדרש זה מתקופת האמוראים מאשים את יצחק בכשל חינוכי ובאחריות מלאה להתנהגות בנו.

הבדל זה שבין הדרשה בחיבור התנאי לבין הדרשה האמוראית הוא דוגמה אחת לתופעה רחבה יותר: בספרות התנאים המגמה היא ללמד זכות על האבות, ואילו בספרות האמוראים יש - לצד לימוד הזכות - ביקורת לא-מעטה על האבות.¹ יש לציין כי גם התנאים מתחו ביקורת על האבות, אך דבריהם מובאים רק בחיבורי האמוראים.

מספר גורמים עומדים מאחורי מגמות פרשניות מנוגדות אלה. נראה להציע כי אחד הגורמים קשור באופיים השונה של הפולמוסים המרכזיים בהם נטלו החכמים חלק בשתי תקופות אלה. חכמי ארץ ישראל, תנאים ואמוראים, נאבקו לכל אורך תקופתם בהלניזם האילי מחד ובנצרות מאידך. בתקופת התנאים הנצרות הייתה בראשיתה, ועיקר המאבק הדתי-תרבותי היה עם העולם ההלניסטי האילי. התנאים נאלצו לא אחת לעמוד מול התקפות של ההלניסטים כנגד תורתם ואמונתם.² במציאות שכזו לא רצו חכמי הדור לספק ביד מתנגדיהם תחמושת שתשמש אותם כנגד הדת היהודית. על כן, למרות שגם הם ביקרו לא אחת את האבות על מעשיהם, אין כל זכר לביקורת זו ביצירות של זמנם, והמגמה הכללית היא לימוד סגוריה. ביטוי לכך ניתן למצוא בדברי התנא ר' אלעזר המובאים במכילתא דר' ישמעאל:³ "מה מידבר אין בו כלום אף אבות הראשונים אין בהם לא עון ולא חטאת".

בתקופת האמוראים המציאות התרבותית-דתית בארץ ישראל משתנה. לאט לאט הולכת הנצרות ומתחזקת, עד שבראשית המאה ה-4 לספה"נ היא נעשית הדת הרשמית של האימפריה

¹ דיון נרחב על מגמה זו וסיבותיה ראו גלעד ששון, פוקדי עוון אבות – יחסם של חז"ל לחטאי האבות, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך באוניברסיטת ב-אילן, רמת גן תשס"א.

² דוגמאות לכך הם הוויכוחים התיאולוגיים בין רבן גמליאל לקיסר (ב' סנהדרין לט ע"א); ר' יהושע והקיסר (שם, ברכות נו ע"א ועוד); ר' עקיבא עם טורנוסרופוס (ב' ב"ב י ע"א ועוד); ר' יוסי עם המטרונה (ב"ר כה:א, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 239, ועוד רבים) ורבי עם אנטונינוס (מכילתא דר' ישמעאל בשלח ב, עמ' 125 ועוד).

³ מסכתא ד'יבסע" בשלח ב, מהדורת הורביץ-רבין עמ' 163. הסבר זה הולם גם את האפולוגטיקה ביחס לאבות שבחיבורי היהודים ההלניסטיים, ולהבדיל גם בחיבורי אבות הכנסייה.

הרומית. אמנם עדיין יושבות בארץ קהילות הלניסטיות אליליות והוויכוח עמם נמשך ועמו גם מגמת הסנגוריה של החכמים, אך הפולמוס עם הנצרות הוא שונה, ושונות גם השלכותיו בסוגיה זו. כידוע, טענו הנוצרים שהא-ל עזב את העם היהודי - "ישראל שבבשר", והמירו בנצרות - "ישראל שברוח", מפני חטאיהם ומשום שלא קיבלו עליהם את המשיח הנוצרי. כנגד טענה זו השיבו החכמים, שחטא אינו סיבה לנטישת הא-ל את בניו והמרתם בבנים אחרים. רעיון זה מובא בדרשה המפורסמת משיר השירים רבה (א:מא), על הפסוק: "אל תראני שאני שחרחרת, ששזפתני השמש" (שה"ש א:ו):

ואמר רבי יצחק: מעשה בקרתנית אחת שהיה לה שפחה כושית שירדה למלאת מן העין היא וחברתה. אמרה לחברתה: חברתי, למחר אדוני מגרש את אשתו ונוטלני לאשה. אמרה לה: למה? בשביל שראה ידיה מפוחמות. אמרה לה: אי שוטה שבעולם ישמעו אזניך מה שפיך מדבר, ומה אם אשתו שהיא חביבה עליו ביותר את אומרת מפני שראה ידיה מפוחמות שעה אחת רוצה לגרשה, את שכולך מפוחמת ושחורה ממעי אמך כל ימך, על אחת כמה וכמה.⁴

האדון הוא ה', הגבירה היא ישראל, והשפחה היא הנצרות. אמנם ידיה של הגבירה מפוחמות, אך האדון אינו מחליף אותה בשפחה שכולה שחורה. על פי דרשה זו אין ישראל נקיים מחטא, אך למרות חטאיהם אין ה' מגרשם ואינו ממירם באומה אחרת.

נראה להציע כי לביסוס טענה זו מביאים החכמים סיוע מאבות האומה. גם אברהם, יצחק ויעקב, בניו הנאמנים של הא-ל, חטאו, ובכל זאת המשיכו להיות בחיריו והוא לא החליפם באחרים. לפי קו מחשבה זה, אין לחשוש מלהציג את חטאי האבות, ואין צורך להרחיק לכת בפרשנות אפולוגטית, הרחוקה לעתים מפשט הכתובים. וכך קבע התנא ר' אליעזר, שדבריו מובאים בתלמוד הבבלי: "אלמלא בא הקב"ה עם אברהם יצחק ויעקב בדין – אין יכולין לעמוד מפני התוכחה" (ערכין יז ע"א).

ישנן שתי ראיות התומכות בהסבר זה לשוני שבין מגמת הסנגוריה שבספרות התנאים לבין מגמת הביקורת שבספרות האמוראים: [א] מגמה זו מאפיינת בעיקר את חכמי ארץ ישראל, תנאים ואמוראים, וכמעט אין לה מקבילות בדברי אמוראי בבל. עובדה זו מחזקת את הסברה שמדובר במגמה פרשנית הקשורה לפולמוס היהודי-נוצרי שהיה נחלתם של חכמי ארץ ישראל. [ב] ניתן להצביע על כך שישנה מגמת עליה בדרשות הביקורתיות כלפי האבות החל מתקופת התנאים ועד לדורות האחרונים של האמוראים. את המגמה הזו ניתן להסביר בעליית קרנה של הנצרות ממעמד של כת נרדפת בתקופת התנאים, לדת השלטת באימפריה הרומית בימי האמוראים.

ד"ר גלעד ששון

המחלקה לתלמוד, המרכז ללימודי יסוד ומכללת צפת

⁴ דיון על מדרש זה בהיבט הפולמוסי ראו: אפרים אלימלך אורבך, "דרשות חז"ל ופירושי אוריגינס לשיר השירים והוויכוח היהודי-נוצרי", **תרכיץ**, ל (תשכ"א), עמ' 159-160.